

אברהם צבי אידלסון ומחקר מבטאיה של העברית

שלמה מורג, ירושלים

זכויות של חלוץ לו לאברהם צבי בן יהודה! אידלסון (1882-1938) לא רק בחקר המוסיקה של עדות ישראל — גבול, שבו בנה, כידוע, את מפעלו הגדול, בן עשרת הכרכים, "אוצר נגינות ישראל", שהוא למעשה, עד היום, הקורפוס המקיף של המוסיקה היהודית — אלא גם בחקר מבטאי העברית של עדות ישראל.

אידלסון הגיע אל תיאור מבטאי העברית מתוך עבודתו ברישום הנעימות, ותיאור המבטאים נערך מעיקרו לצורך רישום זה. אבל חשיבות עבודתו של אידלסון בנושא זה חרגה מגדר המטרה הראשונית. באותם הימים — ראשית העשור השני למאה הזאת — מצומצמות ומעטות היו הידיעות על מבטאי העדות, ופרסומיו של אידלסון היה בהם מעין פתיחת שער.

ראשוניותו של אידלסון לא היתה רק בעצם העיסוק בנושא; ראוי לזכור, שהיה עליו ליצור כמו ידיו את הכלים לתיאורם של המבטאים, ובכלל זאת לקבוע את הסימנים המשמשים לתעתיק, מבלי שתהיה לו ההכשרה הדרושה לכך, שהרי חוקר מוסיקה, ולא בלשן, היה האיש.

אידלסון ניגש למלאכתו מתוך חרדת קודש, ועמל בה בהתלהבות. בכך ניתן להסביר את ההיקף הגדול של יצירתו. הוא ראה במלאכת האיסוף, ההקלטה והרישום של האוצרות העשירים, אשר עליהם עמד לראשונה כשבא לירושלים בשנת 1906,² משימה תרבותית-לאומית חשובה. המפגש עם פזורי ישראל שנתקבצו בירושלים של אותם הימים היה לגבוי פתיחת עולמות, ודומה שמכל העדות נמשך לבו אחרי עדת תימן, בייחודה האנתרופולוגי ובקווי העצמיות של תרבותה היהודית. הוא הקדיש לעדה זאת את הכרך הראשון של אוצר נגינות ישראל, ומצא בנעימותיה יסודות קדומים ומקוריים. יתר על כן: הוא הראה על ההקבלה שבין יסודות מסוימים במסורת המוסיקלית של יהדות תימן לבין יסודות במוסיקה

1 כן — אברהם צבי בן יהודה (אידלסון) — בא שמו בפתח מאמרו "יהודי תימן וזמירותיהם", לוח ארץ ישראל יד (תרס"ט): 101-126.

2 חמש-עשרה שנים פעל אידלסון בירושלים: 1906-1921, והן הופסקו רק ע"י שהות בווינה בחורף 1913-1914 וע"י שירותו בצבא התורכי. ראה לעניין זה בדברי המבוא (עמ' ט) של ישראל אדלר ויהודית כהן: קטלוג של ארכיון א"צ אידלסון בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תשל"ו; (יובל, סדרת מונוגרפיות, כרך ה).

הגריגוריאנית של הכנסיה — שני עולמות אשר מעולם לא נפגשו, ואשר שניהם יונקים ממקור יהודי קדום.³

אף למורשתה הספרותית של יהדות תימן נזקק אידלסון, בספרו שירי תימן,⁴ והוא אנתולוגיה של שירת יהודי תימן. מעיקרו של דבר נתכוון העורך לקובץ של שירים, שנעיומיתיהם באו בכרך הראשון של אוצר נגינות ישראל, אך למעשה נחרב הקובץ וכלל מבחר חשוב של שירת תימן לסוגיה ולדורותיה. יש בספר אף מילון קצר ללשון שירת יהודי תימן והערות רבות משל המחבר, ובעיקר משל פרופ' נ"ה טורטשינר (טור-סיני). חשיבותו של ספר זה היתה בכך, שהיה בו להציג לפני הקורא המשכיל מבחר משירת תימן. אידלסון המשיך את אשר עשה ב"ז באכר בפרסמו עשרים שנה קודם לכן, בשנת תרע"א, את ספרו, שאף שמו "שירי תימן". שני ספרים אלה באו להודיע לעולם היהודי על מציאותה של שירת עדה רחוקה ונידחה, כדבריו של אידלסון במבואו הקצר: "נתכוונתי לתת מושג מקיף משירת היהודים הנידחים בקצה תימן".⁵

בהגיית יהודי תימן עסק אידלסון בשניים ממאמריו: "יהודי תימן וזמירותיהם"⁶ שהוא ככל הנראה הראשון במאמריו ו"מבטא התימנים"⁷ — ומלבד, בחיבורים, שנזכיר אותם בהמשך הדברים, ואשר בהם הוא תיאר את מבטאי העברית כאופן כולל. הראשון במאמריו הנזכרים, שראה אור בשנת תרס"ט, מהווה למעשה הקדמה לקובץ של שירי תימן, שאידלסון פרסמו באותו כתב עת,⁸ ונאמרים בו דברים כלליים על העדה ועל עברה. המאמר כולו כתוב ברגש ובהערכה רבה לבני תימן אשר "בגשמיזותם זקנו וצמקו וכלו, אולם ברוחם רעננים הם וילדים הם, מלאי חיים ומלאי חום הבעור ומלאי אש האהבה".⁹ בדבריו דן אידלסון גם במעמדה של הלשון העברית בחיי התימנים. הוא קובע, שהעברית היתה תמיד שגורה בפי בני העדה, אם כילא "כשפת חולין שמשמש האדם בה לצרכו ולהנאתו, כי אם היתה הלשון הזאת קודש אצלם ודברו בה בבית הכנסת ובדברים שבקדושה. אבל לצרכם משתמשים הם בשפת ערב, והנשים אינן יודעות כמעט אף מלה מעברית".¹⁰ על אף העובדה שהעברית לא

3 A. Z. Idelsohn, "Parallelen zwischen gregorianischen und hebräisch orientalischen Gesangsweisen," *Zeitschrift für Musikwissenschaft* 4 (1922): 515-524 (ואף בחיבורים אחרים שלו). והשוה: א' גרוזן-קיי, "אברהם צבי אידלסון — חוקר מנגינות יהודי תימן", הראל, בעריכת י' שבטיאל ו' רצהבי (תל-אביב, תשכ"ב), עמ' 179-178. Amnon Shiloah, "The Antiquity of Jewish Oriental Musical Tradition," *The Sepharadi and Oriental Heritage*, ed. I. Ben-Ami (Jerusalem, 1982), pp. 405-411 (esp. pp. 409-410).

4 שירי תימן, אספס וביאראס א.צ. אידלסון. בחוספת הערות והגהות מאת נ.ה. טורטשינר (סינסינטי, תרצ"א).
5 אידלסון היה ער למגבלותיו כחוקר בתחום זה (ראה הקדמתו ל"שירי תימן"), אבל במטרתו לתת בידי המשכיל העברי אנתולוגיה של שירי העדה, מצא צידוק לעבודתו.

6 ראה הע' 1.

7 השפה (פטרכורג, תרע"ב): 88-92.

8 לוח ארץ ישראל יד (תרס"ט): 127-154. וראה גם: יהודי תימן וזמירותיהם, קורותיהם ומנהגיהם, שירתם ונגינתם, עם לוח טעמי הנגינות. הדפסה מיוחדת מלוח ארץ ישראל שנה י"ד (ירושלים, תרס"ט).

9 לוח ארץ ישראל הנ"ל, עמ' 105.

10 שם, עמ' 115.

שימשה אצל בני תימן כשפת חולין, רואה בה אידלסון – ובצדק – שפה חיה: "כי יכול כל איש מהם להביע חפצו בה, ונכר כי השפה איננה מלומדה אצלו, איננו מתרגם במחשבתו משפה זרה כמו יהודי אירופה".¹¹ בעיקר עומד אידלסון על יפי המבטא התימני ועושר צליליו – "צלצול ההברות והאותיות בשינוי גוונים וצבעים".¹² הוא אף משער שמבטא זה שמור בקרב העדה מן התקופה הקדומה, שבה היתה העברית לשונו החיה של העם כולו.¹³ בהמשכו של המאמר מתאר אידלסון את הגייית העיצורים והתנועות בפי בני תימן. המאמר השני שעניינו ההגייה המסורתית של יהודי תימן, "מבטא התימנים", יש בו תיאור מפורט למדי של העיצורים, התנועות (מבחינה איכותית וכמותית), וההטעמה. אף בו מדגיש אידלסון את מידת הדיוק שבני תימן נוהגים בה בהגייתם – יותר מכל בני העדות האחרות – ומציין, שלא מכוח חכמת הדקדוק כאה להם ידיעת הלשון, אלא בגלל העברתה החיה מדור לדור. העברית עברה בקרב העדה "מהקבלה מפה לאזן, כלשון חיה באמת".¹⁴ משום כך שגורה העברית בפי יהודי תימן כולם, "למן הרב העוסק כל היום בספרות רבנית ועד האחרון שבפועלים שכירי יום".¹⁵

בתקופה שבה הופיעו מאמרים אלה (תרס"ט-תרע"ב) היה אידלסון היחיד, שנוקק למחקרה ולתיאורה של ההגייה התימנית, וידע לקבוע לה, ולעברית המדוברת שבפי בני תימן, מקום של כבוד במכלול מורשתה הלשונית של העברית. בשלושה מאמרים גדולים, אחד כתוב עברית ושניים גרמנית, בא אידלסון לעסוק במבטאיהן של העדות השונות. מאמרים אלה הם: "ההברה העברית",¹⁶ "Die gegenwärtige Aussprache des Hebräischen bei Juden und Samaritanern",¹⁷ "Phonographierte Gesänge und Aussprachproben des Hebräischen der jemenitischen, persischen und syrischen Juden."¹⁸

11 שם, שם.

12 שם, שם.

13 אידלסון אף משווה את המבטא התימני למבטאים הרווחים של העברית שדוברת בימיו: "וכששומעים אנחנו את דבורם הם, אנחנו מתבישים כלשונו הנלעגת שאין לה שום טעם ויפוי. כי אין טעם לא במבטא האשכנזים ולא בהספרדית היבש" (שם, 116); "ולא נעים לשמוע איך לאומיינו [כך!] החדשים הצעירים מדברים בשפה מגוחכה ואין איש שם לב לדאג בעד ההברה, כי גם רוב המורים בעצמם תועים, ויקר למצוא אחד שיהיה לו מבטא נכון" (שם, 117).

14 השפה (תרע"ב): 92.

15 שם, שם.

16 השל"ח כח (תרע"ג): 34-42, 132-141. בהמשך הדברים נציין מאמר זה בקיצור "ההברה".

17 *MGWJ*: 525-545, 697-721. יצא לאור גם כתדפיס מיוחד (ברסלאו, 1913). לציונו של מאמר זה נשתמש בקיצור ג"א. הציטוט ייעשה לפי עמודי התדפיס המיוחד.18 *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse*, 175. Band, 4. Abhandlung. יצא לאור גם כתדפיס מיוחד (וינה, 1917). לציונו של המאמר נשתמש בקיצור פ"ג, והציטוט ייעשה לפי עמודי התדפיס המיוחד. החיבור הוגש מעיקרו כדין וחשבון לאקדמיה הקיסרית למדעים בווינה בשנת 1913. אקדמיה זאת העניקה לאידלסון מענק מחקר.

בדברי הפתיחה למאמרו "ההברה העברית" מספר אידלסון כיצד הגיע לחקר המבטאים מתוך עבודתו באיסוף הנעימות,¹⁹ ועל פעולות ההקלטה שלו כדי שהנעימות והמבטאים יישארו "לדור יבוא";²⁰ הוא אף עומד על הקשיים הכרוכים ברישום פוניטי.²¹ אך עיקר הדברים מוסב על שאלה שהיתה חשובה כאותם הימים, והיא שאלת ה"הברה הנכונה" — כלומר המבטא שיש לאמצו ולעשותו מבטאה התקין של העברית המתחיה.²² לגבי שאלה זאת מעלה אידלסון את הבחינות הבאות, שהן סוציולינגוויסטיית במהותן:

(א) הבחינה הלאומית: רצוי שהמבטא יאחד את כל חלקי העם. מבחינה זאת מוצא אידלסון סתירה בין דרכם של "בעלי התחיה", מחיי הלשון בארץ-ישראל, שקיבלו עליהם את המבטא הספרדי, "עד כמה שאפשר היה להם לסגל את כלי-המוצא שלהם אל בטוי התנועות והאותיות באופן שמי-מזרחי",²³ לבין העובדה שהמחזיקים במבטא האשכנזי הם רוב מוחלט בעם.

(ב) הבחינה האסתטית: אין לנו קני מידה מוחלטים לגבי בחינה זאת, שהרי, כדברי אידלסון, "כל שבט מוצא דוקא בהברתו שלו צלצול יפה".²⁴

(ג) בחינת הערכיות של צלילי המבטאים: אידלסון מוצא ערכיות חיובית במבטא הספרדי בכך שהוא מזרחי — ערכיות שהועלתה כקרייחוד של מבטא זה מראשית החייאתה של

19 אידלסון מעלה בדבריו את אירת קיבוץ הגלויות שבימיו. משום העניין נוי הסגנון שבהם נביאם כלשונם: "קבוץ-החומר הזה [על מבטאי העדות — ש.מ.] היא תולדות קבוץ אחר, שבו אני עובד זה ימים ושנים: זהו קבוץ הנגונים, הנוסחאות והזמירות של האומה הישראלית. על-ידי עבודה זו באתי כמגע עם יהודים מארצות שונות, וקל היה לי הדבר בחור יושב-ירושלים, שבה נמצא כעין קבוץ-גלויות. כאן יכולתי לחזור על כל הגלויות השונות, שבאו לחונן את עפר ירושלים, ולקבץ את תפלותיהם ונגוניהם; ועל-ידי כך התחלתי להרגיש ולהכיר את שנוי-ההברה של היהודים השונים ושמתי את לבי לחקרם ולאספם ולפרסמם כרבים לתועלת חקירת-הלשון"; שם, עמ' 35.

20 שם, שם.

21 אף כאן לשונו ציורית ונאה: "חומר פוניטי זה השתדלתי למסור בכתב עד כמה שבכלל אפשר למסור בכתב קולות והברות כגוניהם הדקים. אך פעמים שאי-אפשר למסור בכתב את הצלילים (Laute) לצבעיהם השונים, והרבה מתיגעים בנידון זה חכמי-הפוניטיקה בתחבולות שונות. וכל אחד ואחד בא ומחדש אותיות ונקודות לתכלית זו"; שם, שם.

22 על הדיונים בשאלת ההברה הנכונה ראה (ואין כוונתנו למיצוי): א"ר מלאכי, "בני-יהודה והמבטא הספרדי", בצרון, שנה י"ט, כרך ל"ז (חשרי-חשוון תשי"ח): 15-20; חיים אורלן, "עם זכרו של א' בן-יהודה", שם, עמ' 143-144 א"ר מלאכי, "תשובה", שם, עמ' 145-146. R. Patai, "The 'Sephardic' Pronunciation of Hebrew", *The Alliance Review* 25, no. 45 (Fall 1973): 11-14; S. Morag, "Planned and Unplanned Development in Modern Hebrew", *Lingua* 8 (1959): 247-263 (ולעניין זה, ראה עמ' 248-250); אהרן ברי-אדון, ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית (ירושלים, תשל"ח), עמ' 31 ואילך. פ"א סיבסמה, "זכרון יעקב" והמאבק על ההברה הספרדית", מחקרים על תולדות יהדות הולנד, בעריכת יוסף מכמן, 3 (תשמ"א), עמ' 223-246. שלמה הרמחי, "הלשון העברית במשנתו של זאב זבוטינסקי", לשוננו לעם, שיג-שטו (שבט-ניסן תשמ"א), בעיקר עמ' 85 ואילך.

23 "ההברה", עמ' 34.

24 שם.

העברית ועד ימינו — וערכיות שלילית במבטא האשכנזי, בהיותו מזכיר את הגלות.²⁵ (ד) בחינת המחקר המדעי: ההשקפה הרווחת על מבטאי העברית, קובע אידלסון, אינה מושחתת על מסקנותיו של מחקר מדעי. מקובל לחלק את "ההברה העברית" לשני מבטאים — הספרדי והאשכנזי, ומקובל להניח שהראשון, בהיותו מזרחי, הוא החשוב, ואילו השני הוא משובש מחמת השפעתן של הלשונות הזרות (האריות). ועוד מניחים, שבמבטא האשכנזי אין אחדות, בעוד שהמבטא הספרדי הוא מונוליטי ("גוש אחד" בלשונו של אידלסון).²⁶

מסקנתו של אידלסון, מסקנה שעלתה מתוך בדיקת המבטאים לסוגיהם, היא, שהנחה זאת היא מוטעית, ולמעשה אין מבטא משותף ליהודי המזרח. מסקנה זאת הוא מציג בהקדמה לתיאור המפורט, שבו הוא עוסק בהגייתן המסורתית של תשע החטיבות שבקהילות ישראל. לתיאור זה נחזור בהמשך הדברים; כאן נעמוד על התשובה שאידלסון משיב, בסופו של המאמר, לשאלה מהי "ההברה הנכונה" — שאלה שהציב אותה בראש המאמר. תשובתו מעניינת, ויש בה ללמד על אופן חשיבתו הבלשנית של אידלסון. ראשית, אומר אידלסון, יש לשנות את ניסוחה של השאלה, שהועלתה בפתיחתו של המאמר: אין לשאול — מה הוא המבטא הנכון, אלא מהו המבטא שיש ליצור אותו, כדי שישמש כמבטא משותף?²⁷ שינוי זה של ניסוח הוא הכרחי, שכן מבחינה בלשנית²⁸ אין לדבר על מבטא נכון. בכך בוודאי כיוון אידלסון לאמת. שנית, בכל אחד מן המבטאים שתוארו בתשע החטיבות יש יסודות מקוריים ויסודות זרים. אין צריך לומר שאף בכך צדק אידלסון.²⁹ שלישית, אין להעלות על הדעת שהעם כולו ידבר במבטא אחד. דרכו של עולם היא, שהמשכילים יוצרים להם לשון ספרותית ומבטא תקין משותף.³⁰ ואילו המוני העם ממשיכים לדבר במבטאיהם הטבעיים השונים.³¹

אין להניח שפני הדברים יהיו שונים בעברית המתחיה, אומר אידלסון. מחיי הלשון לא יוכלו להשפיע על המוני העם. שיעזבו את מבטאיהם השונים וידבקו במבטאם של המשכילים. לפיכך, עתיד המבטא שיקבעוהו מחיי הלשון שיישאר רק בתחומיה של הלשון

25 שם. משום ערכיות שלילית זאת דבקו במבטא הספרדי מורי כתי ספר עבריים בגולה, שראו בעברית כלי של תחייה לאומית. יפים לעניין זה דבריו של ש"י עגנון על מלחמת המבטאים בעיר: "המורים רוצים במבטא הספרדי וההורים רוצים במבטא האשכנזי וכל העיר רועשת כאלו הגיע קצה" (בנערינו ובזקנינו, כל סיפוריו של ש"י עגנון, כרך שלישי [חל-אביב, תש"ך], עמ' שי). והשווה בראדון (לעיל, הערה 22), עמ' 33 ואילך.

26 "ההברה", שם.

27 שם, עמ' 141: "ולפיכך צריך לנסח את השאלה, שהבאנו בראש המאמר: איזויה ההברה הנכונה. שנחזיק בה? — בנוסח חדשה זה: איזו הברה נעשה [ההדגשה במקור — ש.מ.] לנו, שתשמש לנו הברה משותפת?".

28 שם. אידלסון כותב: "מבחינה פילולוגית".

29 פרטים על הקווים שהם תולדת ההשפעה הזרה מביא אידלסון בתיאור מבטא של כל חטיבה. וראה גם בהמשך הדברים.

30 שם, שם. בלשונו של אידלסון: "הברה מלאכותית משותפת".

31 שם, שם: "והעם מוסיף לדבר בהברות השונות, שכראו לו תנאי החיים והטבע".

הספרותית ובגבוליה של לשון המשכילים. כך הם פני הדברים אצל כל אומה ולשון, ואין לסבור שהעברית השבה לחיים תיבדל בעניין זה.

דבריו אלה של אידלסון מהווים את הגשר שהוא כונה בין מסקנות מחקריו במבטאי העברית של עדות ישראל, מחקרים שהם בענייני מסירתה של העברית כלשון ליטורגית, לשון התפילה והקריאה בכתבי הקודש, מדור לדור,³² לבין המציאות שבה הוא חי, הוויה של לשון השבה לחיים תקינים, והמשמשת כלי של תקשורת רגילה בציבור הארצישראלי ההולך והגדל והבונה את חייו ואת תרבותו.

אלא שאידלסון לא חש, שתבנית היחסים שהוא העביר אל העברית מלשונות התרבות של אירופה – ובוודאי בעיקר מן הגרמנית – אינה הולמת את העברית, שהרי המבטאים המסורתיים של העברית אין דינם כדין המבטאים הטבעיים הנוהגים בלשונות. הללו שייכים ללהגים (דיאלקטים), ומסירתם מדור לדור נעשית בצורה הטבעית של העברת הלשון מן האם והאב אל ילדיהם. לעומת זאת, מבטאיה המסורתיים של העברית אין העברתם מדור לדור בדרך טבעית זאת: תינוקות של בית רבן רוכשים אותם בכתבי אולפנא, והם משמשים להבעתה הקולית של תרבותו הדתית של העם. ברור ומחורר הוא אפוא, שמפני כך אין היחס שבין מבטאיה המסורתיים של העברית לבין המבטא הספרותי, שמחיי העברית מבקשים לקבוע אותו כמבטא הכולל, דומה ליחס שבין המבטאים הנוהגים בדיבור הרגיל בלשונות העולם לבין מבטאיהן הספרותיים של לשונות אלה.

דבריו אלה של אידלסון נכתבו בשנת תרע"ב (1912). באותם ימים כבר רווח בארץ המבטא הספרדי,³³ ובוודאי לא נסתר הדבר מאידלסון, שאוזניו היו כרויות לדקויות של נעימה והגייה. האם התעלם אידלסון ממצאות זאת? ספק אם כך יש להסביר את דבריו שהובאו לעיל. נראה לי שברקעם של הדברים מצויה גישה אידיאלית-אוטופיסטית. אידלסון הרבה לעסוק במבטאיה של העברית בעדות ישראל לא רק לצורך תיאורם, אלא בעיקר לצורך הרישום הפוניטי של התמליל שליוה את רישום הנעימות. לדידו, היו הנעימות אחוזות במבטאים ללא הפרד, ואומנם כך הוא לגבי המוסיקולוג; ולא זו בלבד, אלא שאידלסון ראה בנעימותיהן של העדות נכסי תרבות יציבים, ויחל להמשך קיומן בעם – הן והמבטאים המסורתיים הצמודים אליהן. משום כך הוא בא להציע את התיזה, הנראית לנו אוטופיסטית, האומרת שמבטאיה המסורתיים, הליטורגיים, של העברית ייעשו להגי דיבור (דיאלקטים) של כל עדה ועדה.

ניתן לסבור, שאידלסון מצא בעדת תימן סיוע להנחתו האומרת, שמבטאיה העדתיים המסורתיים של העברית עשויים לשמש יסוד ללהגים מדוברים של לשון חיה. כפי שראינו

32 לעניין מעמדה ושימושה של העברית כלשון ליטורגית ראה לאחרונה: C. Rabin, "Liturgy and Language in Judaism," *Language in Religious Practice*, ed. W. J. Samarin (Rowley, Mass., 1969)

33 ואף קודם לכן. על קיומו של דיבור עברי במבטא ספרדי לפני בן-יהודה, ראה: T. V. Parfitt, "The Use of Hebrew in Palestine 1800-1882", *Journal of Semitic Studies* 17 (1972): 237-252. לעניין זה, עמ' 246: אין אני בא לדון כאן במסקנותיו הכוללות של ד"ר פארפיט.

לעיל, ציין אידלסון ברוב הדגש ולהט, שאצל יהודי תימן שימשה העברית, כלשון חיה, לשון דיבור, אם כי לא לצרכי היומיום, אלא בעיקר לענייני תורה ולימוד.
נעבור עתה אל תשע החטיבות של המבטאים העבריים שאידלסון מתארן.³⁴ חטיבות אלה

הן:

(א) תימן.

(ב) פרס — ובה נכללה גם בוכארה.

(ג) דאגיסטאן — עדת היהודים ההרריים, דוברי לשון תאת.

(ד) קהילות אשכנז — בחטיבה זאת נכללות כל קהילות אשכנז, ואידלסון מעיר על הבדלים שביניהן.

(ה) כבל — יהודי עיראק.

(ו) העדה השומרנית.

(ז) הקהילות הספרדיות. בחטיבה גדולה זאת יש להבחין שלוש חטיבות משנה: קהילות החיות בארצות ערביות, בסוריה ובמצרים; קהילות יון ותורכיה; קהילות הארצות הסלאויות של הבלקן.

(ח) מרוקו.

(ט) קהילות הפורטוגלים וקהילות איטליה.

תיאורו של אידלסון את המבטא הנוהג בכל אחת מן החטיבות עשוי בכתכונת אחידה: מלות של הקדמה, שבהן נאמרים דברים אחדים על רקעה ההיסטורי של העדה והזיקה שבין מבטאה לכינו; הגיית העיצורים; הגיית התנועות; ההטעמה. מטרתו הראשונה היא אפוא להציג את מבנה מערכת ההגיים; עם זאת הוא נותן דעתו על השפעת לשונות הדיבור על מבטאי העברית³⁵ ועל המשותף להם והמבדיל ביניהם. מסקנתו הכוללת של אידלסון בעניין השפעת לשונות הדיבור היא, שהשפעה זאת ניכרת בהגיית העיצורים יותר מאשר בהגיית התנועות:³⁶ "התנועות אמיצות הן הרבה יותר מן האותיות בהתנגדותן להשפעות זרות".³⁷ ושמה מן הראוי להעיר כאן, שמחקר מבטאיה המסורתיים של העברית כדורות שלאחר אידלסון, מלמד שמסקנתו זאת של אידלסון יש לה עמידה — מכל מקום, לגבי מבטאים עבריים מסוימים, כמבטאם של יהודי תימן.³⁸

אשר למשותף שבין מבטאי החטיבות, מסקנתו של אידלסון היא שאת תשע החטיבות ניתן לכנס בשוני קבוצות. הקבוצה הראשונה כוללת את החטיבות (א) תימן, (ב) פרס,

34 תיאורים אלה באים כמאמרים הבאים: "ההברה"; ג"א; במאמר פ"ג, עמ' 12-21, בא תיאורן של שלוש חטיבות בלבד: התימנית, הפרסית, והסורית (יהודי חלב) -ספרדית. דיוגנו ייעשה בעיקרו לפי התיאור הבא במאמר "ההברה".

35 ראה, למשל, השפעת לשונות אירופה על מבטא חטיבה (ד), שבעטיה בטלו ההגייה הלועזית והנחצית (ואף קווים מקוריים אחרים בהגיית העיצורים) — "ההברה", עמ' 41; השפעה ערבית על מבטא חטיבה (ו) — שם, עמ' 133; השפעת לשונות שונות על מבטא חטיבה (ז) — שם, עמ' 137; השפעה ערבית על מבטא חטיבה (ח) — שם, 138; השפעת לשונות הסביבה על מבטא חטיבה (ט) — שם.

36 "ההברה", עמ' 140-141.

37 שם, עמ' 141.

38 ראה ספרי, העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 268, 270-274.

(ג) דאגיסטאן, (ד) אשכנז, ואילו בקבוצה השנייה באות החטיבות (ה) בכל, (ו) הערה השומרונית, (ז) הקהילות הספרדיות, (ח) מרוקו, (ט) קהילות הפורטוגלים וקהילות איטליה.

הרכבה של כל אחת משתי הקבוצות הללו נקבע בעיקר על-סמך הדמיון במימושיהן של התנועות שבחטיבות הכלולות בה.³⁹ ודוגמה לכך, מימושו של הקמץ, שבכל החטיבות שבקבוצה הראשונה הם תנועת-*o* (או בני-גוון שלה), ואילו בקבוצה השנייה מימושו של הקמץ⁴⁰ הם כשל הפתח, כלומר תנועת-*a*. ועוד אומר אידלסון, שבכל החטיבות שבקבוצה הראשונה ההטעמה היא בעיקרה מלעילית ואילו בחטיבות הקבוצה השנייה ההטעמה היא מלעילית-מלרעית, לפי כללי הדקדוק.

חלוקתו זאת של אידלסון יש בה הישג, והדברים אמורים לאור מעמדו של המחקר והדיעות על מבטאי העדות באותם הימים. קני המידה שנקט הם חיצוניים-תיאוריים, ויש לזכור, שבעשור הראשון והשני למאה הזאת — בשנים שבהם ערך אידלסון את מחקריו — לא היו בידי החוקר נתונים היסטוריים מרובים, אשר לפיהם יוכל לבדוק את מהותן של מערכות ההגיים של העברית כמבטאיה המסורתיות ואת מעמדן ההיסטורי. משום כך אין תימה בכך, שאידלסון לא היסס, דרך משל, להטיל לכפיפה אחת את הקמץ התימני (חטיבה א) ואת הקמץ הפרסי-הדאגיסטאני (חטיבות כ-ג), שמימושיהם דומים בצליליהם. העובדה שמימושו של הקמץ התימני הוא מקורי, ובכלי הוא ביסודו,⁴¹ ואילו הצליל-*o* של מימושו הקמץ הפרסי-הדאגיסטאני הוא תולדת חותם הסביבה, פרי השפעתה של לשון הדיבור, לא היתה ידועה לו.⁴²

אידלסון מסיק מסקנה היסטורית — שבוודאי היתה בימיו בגדר הצעת חידוש חשוב — מן החלוקה לשתי הקבוצות. לרבירו, חלוקה זאת שורשיה במציאות קדומה. כל אחת מן הקבוצות ממשכה מבטא קדום; בישראל נהגו שני מבטאים קדומים נבדלים: "בעם ישראל נשתמרו שתי הברות מקבילות עיקריות, שנשארו להעם למרות ההשפעות החיצוניות השונות".⁴³ ההבדל העיקרי — למעשה ההבדל החשוב היחיד — בין שני המבטאים הקדומים הללו היה בעניין הגייתה של תנועת-*a*: "משלש התנועות העתיקות של הלשון השמית הקדומה: *u, i, a*, רק השתים האחרונות משותפות הן לכל האומה העברית, בעוד שבתנועה *a* מתחלקת האומה לשני מבטאים: *o, a* — ממש כמו שמתחלקת בתנועה זו הלשון הסורית-הארמית, שהיא מתחלקת לשתיים גם בנוגע למלעיל ומלרע".⁴⁴

39 לסיכום הקווים המשותפים לחטיבות שבקבוצה הראשונה ראה "ההברה", עמ' 42; לחטיבות הקבוצה השנייה — שם, עמ' 140.

40 בחטיבות שבקבוצה זאת המדובר הוא בקמץ גדול, כפי שקובע אידלסון אל-נכון.

41 ראה למטה, הערה 44.

42 לספרות בת-זמננו על עניין חלוקת מבטאי העדות ראה: א' גרבל, "מסורות המבטא העברי של יהודי אסיה ואפריקה", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב (תשכ"ט), עמ' 453-454; וכן הערך Pronunciations of Hebrew באנציקלופדיה יודאיקה (1971).

43 "ההברה", עמ' 140.

44 "ההברה", עמ' 141.

חלוקתו של אידלסון את מבטאיה המסורתיים של העברית לשתי קבוצות גדולות בנויה בעיקרה על קריטריון שהוא חשוב, הן מבחינה סינכרונית והן מבחינה דיאכרונית, שהרי אחד ההבדלים הבולטים שבין מערכות התנועות של המבטאים העבריים ושל שיטות הניקוד העבריות — המשקפות, כידוע את מבטאיה של העברית בתקופתם של בעלי הניקוד והמסורה — הוא באשר לתנועה a (הקמץ). מהות מימושה של תנועה זאת מבדילה כידוע את המבטא הספרדי מן האשכנזי מכאן ומן התימני מכאן, ובתקופת בעלי המסורה נבדל בכך המבטא הארץ־ישראלי מן המבטא הטברני מכאן ומן המבטא הבבלי של תקופת הגאונים מכאן.⁴⁵

לא באנו למצות כאן את העניינים הרבים שאידלסון עסק בהם בחיבור המבטאים העבריים,⁴⁶ ובהם פרטים שהיום, לאחר שהמחקר בתחום זה נתפתח הרבה, אנו רואים אותם בצורה אחרת; באנו לעמוד כאן על עיקר מפעלו בתחום זה. אידלסון היה ראשון לעושים בעבודת שדה בחקר מבטאיה המסורתיים של העברית. כאמור, נתוני המחקר שעליהם יכול להתבסס מעטים היו ודלים ממעש,⁴⁷ ועבודתו, שעמדה בסימן של שיטה, לא זו בלבד שהרבתה את ידיעותיהם של בני דורו, אלא היה בה לעורר עניין לצד זה של תולדות מסירתה של העברית מדור לדור. נוסף ונאמר, שכתובתו משקפת את להט עניינו של חוקר בנושא מחקר, ויותר מכך — את ראייתו את התהליך רב־הפנים של מסירתה של העברית בקהילות ישראל לעדותיהן ולחטיבותיהן, כחטיבה נכבדת בתרבותו של העם. זכות חלוצים זאת של אידלסון ראוי לה שתעמוד.

45 לעניין מהותו של הקמץ במבטא הבבלי ראה במאמרי "משניות מן הפרק 'במה מדליקין'", חקרי מורח לזכר דוד צבי בנעט (ירושלים, תשל"ט), עמ' 116-117.

46 תחום לעצמו, שעיקרו בתחום הביצוע המוסיקלי, אבל זיקה יש לו גם למבטא המסורתי, ואשר אידלסון עסק בו, הוא סוגיית טעמי המקרא. ראה למשל פ"ג, עמ' 22-37 (ושם, עמ' 23, גם דברים על טעמי המקרא בנוסח בבל של תקופת הגאונים; וכן שם, עמ' 26 ואילך, דברים על טעמי המקרא ב"דקדוקי הטעמים" ובכתבי חיוג; ועוד, שם, עמ' 30 השוואת טעמי המקרא לסימני הקריאה המלודית נוסח ביונטין).

47 אידלסון עצמו סיכם את מעמדו של המחקר עד זמנו: "המבטאים של התימנים, הפרסיים, הדאגסטניים, הבבליים, המארוקנים ועוד לא נתפרסמו עד עתה ברפוס כלל, בעוד שבהכרת השומרונים עסקו מעט, אך לא נתנו סקירה מקפת על כל הכרתם; על מבטא־הספרדים דברו בדרך־כלל, בלי להראות על ההבדלים השונים, שיש בין הספרדים בעצמם; מבטא־האשכנזים ידוע למדי באירופה, אף־על־פי שלפי ידיעתי עוד לא עסקו גם בו כל צרכו; ומבטא הפורטוגיזים והאיטלקים נדפס בסדורי־החזנים של קינוולו [= קונסולו], נומבורג, לוי, כרמיה" ("ההברה", עמ' 140).

יובל

קובץ מחקרים של המרכז לחקר המוסיקה היהודית

כרך ה

ספר אברהם צבי אידלסון

נערך בידי

ישראל אדלר, בתיה באיאר ואליהו שליפר

בשיתוף עם לאה שלם

ירושלים תשמ"ו

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית